

УДК 340.162

Каптан Максим Вікторович

помічник командира бази з правової роботи

33 бази забезпечення навчального процесу,

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського

**Питання правового статусу військової юстиції в Україні, особливості
військової юстиції на прикладі зарубіжних країн**

***Анотація.** Розроблення законодавства сектору безпеки є складним та комплексним завданням. Саме з цієї причини чимало законодавців вважають, що легше за все скопіювати законодавство інших країн. Це дійсно пришвидшує процес законотворчості, особливо якщо закони, які копіюються, складені мовою законодавців, які беруть їх за зразок. Однак (скопійовані) закони рідко є ефективними. Навіть у разі внесення в них певних змін такі закони часто застарівають, перш ніж набути чинності. Вони більше не можуть відповідати міжнародним стандартам і не повністю відповідають вимогам місцевого контексту або правового порядку. У Східній та Центральній Європі, а також країнах колишнього Радянського Союзу публічні дебати щодо сектору безпеки тривають. Однак у багатьох державах цього регіону створення надійної правової бази ефективної діяльності органів сектору безпеки, у тому числі органів військової юстиції, досі є значною проблемою. Дуже важливо забезпечити, щоб така правова база спиралася на міжнародні правові стандарти та порівняльний досвід.*

***Ключові слова:** військова юстиція, Збройні сили України, ООН, цивільні суди, реформи, зарубіжні країни, правові традиції.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження щодо військового правосуддя в системі державної влади на різних етапах історичного розвитку суспільства вирішувалося неоднозначно. Так наприклад, Шевченко В.П., Ткачук О.С. досліджуючи військове правосуддя у системі судової влади стверджують, що значною мірою правовим традиціями та іншими особливостями у військовому правосудді, є свої властивості у розрізі кожній країні окремо. Так, в існуючих арміях різних держав порядок розгляду кримінальних справ передбачає різноманітні варіанти судоустрою.

Слід зазначити, якщо в одних країнах відсутні військові суди як самостійно діючий органи, і вони утворюються в кожному окремому випадку для розгляду конкретної справи, то в інших країнах усі справи військової юрисдикції розглядають тільки загальні суди або тільки загальні суди. Відповідно, по-різному регламентується діяльність військових судів і в законодавстві зарубіжних країн. В одних країнах є спеціальні закони про юрисдикцію військових судів і порядок судочинства в них, в інших країнах таких законів немає, і суди, які розглядають справи про військові злочини, керуються нормами судочинства, що діють у загальних судах.

Постановка проблеми. У результаті скасування системи військових судів в Україні, на сьогоднішній день ми бачимо ситуацію у необхідності запровадження військових судів, що беззаперечно забезпечить наявність компетентного правосуддя та професіоналізм військових суддів, дотримання ними процесуальних строків та ефективності на всіх стадіях судового слідства.

При цьому необхідно врахувати той факт, що ефективне функціонування військових судів можлива лише за умови вирішення кількох проблем, що стоять перед державою:

По-перше, створення структурних підрозділів військових судів з урахуванням дислокації Збройних Сил України та інших військових формувань.

По-друге, визначення предметної юрисдикції військових судів яка має відмежуватися від компетенції цивільних судів.

По-третє, визначення місця військових судів у судовій системі України (чи будуть діяти військові суди лише на рівні судів першої інстанції, або вони увійдуть в окрему підсистему судів різних інстанцій).

По-четверте, забезпечення незалежності військових судів.

Методологією дослідження є – вивчення основних принципів військової юстиції в демократичному суспільстві в перспективі реформування системи військової юстиції в Україні. Інша ціль статті є аналіз політики та ролі різних зацікавлених сторін у формуванні правової та інституційної бази забезпечення ефективності та прозорості системи військової юстиції на прикладі зарубіжних країн а також огляд різних систем військової юстиції та окреслено проблеми, з якими вони стикаються, з акцентом на країнах Східної та Центральної Європи.

Виклад основного матеріалу. Військова юстиція - це окрема правова система, яка застосовується до військовослужбовців, а в деяких випадках - і до цивільних осіб, діяльність яких тісно пов'язана зі збройними силами. Головною метою військової юстиції є збереження дисципліни, належного порядку в збройних силах та забезпечення їх боєздатності.

Структури, правила та процедури, що застосовуються у військовій юстиції, можуть суттєво відрізнятися від цивільних аналогів. У багатьох випадках військова юстиція функціонує як окрема система правосуддя з більш суворими правилами та процедурами, направленими на забезпечення внутрішньої дисципліни та боєздатності збройних сил. Теоретично, це може порушувати питання цивільного контролю над збройними силами, дотримання міжнародних стандартів прав людини, таких як гарантії

справедливого правосуддя. Більшість сучасних систем військової юстиції були створені багато років тому і значно змінилися за цей час. Конфлікт через те, що системи військової юстиції працюють паралельно з цивільними, ґрунтується на загальноприйнятій думці, що цивільні судді зазвичай не мають необхідного досвіду у військових справах.

Основним обґрунтуванням існування спеціалізованої судової системи є унікальний характер військового життя, де дисципліна, організація та ієрархія відіграють вирішальну роль. Ці принципи є фундаментальними для підтримання боєздатності та боєготовності збройних сил. Справи мають розглядатися швидко, а покарання за певні правопорушення можуть бути досить суворими.

В Україні система військових судів була скасована у 2010 році з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Потреба у реорганізації системи військової юстиції може виникати у постконфліктних ситуаціях або в поставторитарному контексті.

Наприклад, військова судова система зазнавала фундаментальних перебудов або створювалася з нуля у різних постконфліктних ситуаціях у таких країнах, як Демократична Республіка Конго, Афганістан, Східний Тимор та Ірак. Такі реформи можуть бути особливо необхідними, якщо вони є частиною більш широкого процесу державотворення у постконфліктному суспільстві, як, наприклад, в Афганістані та Східному Тиморі.

В контексті поставторитарного переходу успіх реформ може значною мірою залежати від готовності збройних сил до співпраці. Така співпраця може розвиватися повільно і стикатися з певними проблемами, як це сталося в Індонезії. Однак у деяких країнах, які не зазнали активного втручання збройних сил у цивільну політику та життя, реформи можуть виявитися більш ефективними – значною мірою завдяки кращій співпраці між цивільними та військовими сторонами (деякі країни Східної та Центральної Європи).

Системи загального права (наприклад, США, Сполучене Королівство, Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка) мають військові трибунали, які збираються в кожному конкретному випадку, тоді як постійні військові суди (або цивільні суди зі спеціалізованими суддями) діють у цивільних правових системах. Однак країни загального права все частіше рухаються в напрямку створення системи постійних військових судів.

Одними з основних рушіїв цієї тенденції є переконання, що вона покращує гнучкість системи військової юстиції, та її сумісність з міжнародними стандартами прав людини. Одна з основних відмінностей між цими двома правовими традиціями пов'язана з роллю командирів у системі військової юстиції. У країнах загального права командири відіграють важливу, навіть центральну роль на різних стадіях розгляду справи. Вони можуть брати участь у викритті та розслідуванні правопорушень. Подальші повноваження можуть охоплювати передачу звинувачень та інші функції на стадіях судового та після судового розгляду.

Низка країн, які успадкували радянську модель цивільно-військових відносин та правову систему, підтримують окрему, високо автономну та спеціалізовану систему військової юстиції з ширшим охопленням правопорушень, скоєних військовослужбовцями та представниками різних військових формувань. Такі системи військової юстиції перебувають під контролем Міністерства оборони.

Наприклад, у Казахстані під військову юрисдикцію підпадає широкий спектр правопорушень. Військові суди можуть розглядати справи стосовно корупції в Міністерстві оборони, різні правопорушення, скоєні прикордонними військами та курсантами військових навчальних закладів. Аналогічним чином законодавство Таджикистану передбачає широку військову юрисдикцію, що охоплює правопорушення, скоєні військовослужбовцями та різними військовими формуваннями (а також певними категоріями цивільних осіб). Військові формування охоплюють

широкий спектр установ сектору безпеки. Нормативна база, що їх стосується, значно розширює сферу юрисдикції військових судів. Закон Узбекистану «Про судоустрій» регулює функціонування системи військової юстиції. Військова юрисдикція охоплює злочини, скоєні військовослужбовцями на території Узбекистану.

Однак персональна юрисдикція поширюється на військовослужбовців, службовців прикордонних військ, осіб, які проходять службу в Агенції національної безпеки, у Внутрішніх військах, інших військових формуваннях, створених відповідно до закону, а також військовозобов'язаних на етапі підготовки (до військової служби).

Основним обґрунтуванням цивільно-військової взаємодії у сфері правосуддя є забезпечення цивільного контролю над системою військової юстиції та одночасне зміцнення довіри громадськості до функціонування цієї системи. Однак у багатьох випадках потрібно дотримуватися тонкого балансу між цивільними та військовими інтересами, щоб не підривати військові компетенції та боєздатність армії.

Існує думка, що присутність цивільних суддів у військових трибуналах посилить їх неупередженість та незалежність, оскільки такі судді не є частиною військової ієрархії. Ті, хто виступає проти посилення ролі цивільних суддів у військовій судовій системі, стверджують, що для збройних сил потрібні судді, які знають унікальний характер військового життя. Такі судді повинні розуміти військове життя та мати досвід практичного застосування військово-кримінального права.

Також спірним є питання, чи можуть цивільні судді, які не підпадають під дію армійської ієрархії, бути належним чином підготовлені для розгляду правопорушень, пов'язаних з військовою службою. Протягом останніх років зросла кількість країн, де цивільні судді розглядають військові правопорушення.

У багатьох системах військової юстиції законодавство створює цивільні апеляційні суди, а іноді покладається на цивільний верховний суд як найвищий апеляційний орган. Наприклад, у Канаді цивільний Верховний Суд є вищою інстанцією після Військового апеляційного суду. В Угорщині військові судді Верховного Суду діють на першому та апеляційному рівнях. Одна з палат Верховного Суду Польщі спеціалізується на військових правопорушеннях. Відповідно до пункту 1 статті 183 Конституції Польщі, «Верховний Суд здійснює нагляд за рішеннями загальних та військових судів». У багатьох країнах Східної та Центральної Європи й колишнього Радянського Союзу (наприклад, Чехії, Грузії та Литві) відсутні спеціалізовані військові суди. З цієї причини цивільні судді (та прокурори) розглядають військові (пов'язані зі службою) правопорушення.

Рівні судів та територіальна організація систем військової юстиції значною мірою залежать від контексту країни, про яку йде мова, та її правової системи, зокрема, завдань та структури збройних сил. Якщо країна має малочисельну військову силу, в ній може застосовуватись спрощена структура військової юстиції – перевага надається застосуванню дисциплінарного провадження у збройних силах та делегуванню розгляду кримінальних правопорушень судам загальної юрисдикції (наприклад, Східний Тимор).

Слід дослідити, що військові судді мають досвід у сфері військового кримінального права та службових процедур. Вони добре розуміють специфіку військового життя та культури. Недоліки полягають у тому, що цивільні судді можуть не мати спеціальних знань з військової справи та достатнього досвіду застосування військового кримінального права. Як військовослужбовці військові судді можуть бути підпорядковані вертикалі командування. Тому вони можуть дотримуватися думки командира, який відповідає за певну справу.

Переваги цивільних суддів у тому, що вони не підпорядковуються військовій ієрархії. Тому стимули для дотримання рішення військових представників можуть бути слабшими. Переваги - прискорені процедури розгляду незначних правопорушень та дисциплінарних порушень. Недоліки - відсутність гарантій того, що незначні правопорушення будуть швидко розглядатись.

Гарантії справедливості судового розгляду не завжди виконуються повною мірою. Переваги - більш послідовне застосування гарантій справедливості судового розгляду ділу відповідної країни. У деяких випадках спеціальні трибунали створюються за кордоном у місцях дислокації Збройних сил.

Організація системи може бути адаптована до мінливих обставин на місцях. Наприклад, якщо на території держави відбувається збройний конфлікт, в якому безпосередньо беруть участь Національні збройні сили, військові трибунали можуть створюватися безпосередньо у зоні конфлікту. Якщо конфлікт має тривалий характер і залишається інтенсивним, можуть створюватися військові суди в районах поблизу зони конфлікту, щоб забезпечити легкий і швидкий доступ до правосуддя. Системи військової юстиції можуть складатися з трьох і більше рівнів. Суди, які розглядають справу, як правило, становлять першу інстанцію. Військові суди другого рівня розглядають апеляції на рішення першої інстанції. Іноді цивільні апеляційні суди мають військову палату (як Військова палата Апеляційного суду м. Арнем у Нідерландах).

Спеціалізована військова палата у вищому суді може становити третій рівень системи військової юстиції (наприклад, у Польщі). На цьому етапі цивільний верховний суд може розглядати справи щодо неправильного застосування або тлумачення закону. Він також може розглядати рішення судів нижчих інстанцій, які ґрунтуються на неправомірних процедурах.

Суди спрощеного провадження - це окрема система, що застосовується до незначних або дисциплінарних правопорушень [1].

У деяких країнах питання дисциплінарної відповідальності розглядаються на рівні адміністративних судів цивільними суддями (Німеччина). Однак ця модель не виключає певної спеціалізації у сфері військового законодавства. Військове законодавство має визначити орган, який займається дисциплінарними правопорушеннями, видами покарання та процедурами оскарження (наприклад, у Сполученому Королівстві військовослужбовці можуть оскаржити будь-яке рішення командира в Апеляційному суді спрощеного провадження). Міжнародне законодавство з прав людини (ЄКПЛ та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права) вимагає від держав встановлення гарантій для своїх спрощених судових процесів та дисциплінарних проваджень на різних рівнях. Такі гарантії можуть бути включені у дисциплінарні кодекси або інші закони, що регулюють військову службу [2].

Нині простежуються дві основні тенденції у військовій юстиції. Перша – це передача судових повноважень від військових до цивільних судів. Друга – обмеження юрисдикції військових судів військовослужбовцями з виключенням цивільних зі сфери їх дії.

Крім того, багато національних систем військової юстиції підлягають ревізії та реформуванню з метою підвищення ефективності та сумісності з міжнародними гарантіями прав людини.

Спеціальний доповідач ООН з питань незалежності судової влади, і Робоча група ООН з безпідставних затримань рекомендують обмежувати військову юрисдикцію. Їх рекомендація ґрунтується на «сучасних тенденціях розвитку міжнародного права, спрямованих на заборону судів над цивільними особами у військових трибуналах».

Це питання слід розглядати в контексті останніх подій у міжнародному законодавстві з прав людини, особливо у світлі практики

Комітету ООН з прав людини та практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

У своєму звіті від 7 серпня 2013 року Спеціальний доповідач ООН з питань незалежності суддів та адвокатів назвав певні обмеження щодо судового розгляду цивільних справ у військових судах: «Судовий розгляд цивільних справ у військових судах повинен суворо обмежуватись винятковими справами стосовно цивільних осіб, прирівняних до військовослужбовців в силу їх функцій та/або географічної присутності, які підозрюються у скоєнні правопорушення поза територією держави, через що регулярні суди (місцеві або держави походження) не можуть взяти участь у судовому розгляді».

Склад судів на різних рівнях Військові системи Гібридні системи Цивільні системи Суди, які розглядають справу Військові суди першої інстанції, що складаються з одного або декількох військових суддів. Військові суди першої інстанції, що містять цивільні елементи. Цивільні суди, що складаються лише з цивільних суддів. Апеляційний суд Військовий апеляційний суд складається з військових суддів вищого рангу, які беруть участь у розгляді справи в суді. Військовий апеляційний суд може містити цивільні елементи або цивільний апеляційний суд – військові. Цивільний апеляційний суд складається лише з цивільних суддів. Верховний суд відноситься до юрисдикції Верховного військового суду належать найбільш серйозні військові правопорушення, а також правопорушення, скоєні військовими судьями. Також він може бути компетентним вирішувати конфлікти юрисдикції в системі військової юстиції.

Цивільні верховні суди можуть мати військову палату, яка розглядає військові правопорушення. Цивільний верховний суд складається лише з цивільних суддів. «Паризькі мінімальні стандарти щодо норм з прав людини за умов надзвичайного стану» Асоціації міжнародного права (1984) також

вказують, що: «...Цивільні суди повинні мати і зберігати юрисдикцію над усіма процесами проти цивільних осіб щодо порушень безпеки та пов'язаних з ними правопорушень; порушення будь-якого такого провадження до передачі його до військового суду чи трибуналу забороняється». Такі заборони містяться в Основних принципах незалежності судових органів, затверджених Генеральною Асамблеєю ООН».

У загальному коментарі 32 до статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Комітет ООН з прав людини зазначив: «Положення статті 14 застосовуються до всіх судів та трибуналів, що належать до сфери дії цієї статті, як загальної юрисдикції, так і спеціалізованих, цивільних чи військових.

Комітет зазначає, що у багатьох країнах існують військові або спеціальні суди, які судять цивільних осіб. Хоча Пакт не забороняє суд над цивільними особами у військових або спеціальних судах, він вимагає, щоб такі суди повністю відповідали вимогам статті 14 і її гарантії не могли обмежуватись або змінюватись через військовий або особливий характер зазначеного суду. Комітет також зазначає, що суд над цивільними особами у військових або спеціальних судах може викликати серйозні перешкоди для справедливого, неупередженого та незалежного здійснення правосуддя. Тому важливо вжити всіх необхідних заходів для того, щоб такі суди проходили в умовах, які справді забезпечують повні гарантії, передбачені у статті [3].

Суди над цивільними особами, що проводяться військовими або спеціальними судами, мають бути винятковими, тобто обмежуватися випадками, коли держава-учасниця може довести, що такий судовий процес є необхідним і виправданим об'єктивними та серйозними причинами і стосується конкретного класу осіб та правопорушень, які не в змозі розглянути звичайні цивільні суди.

Отже, одним із можливих виправдань звернення до військових судів є забезпечення ефективного доступу до правосуддя. Однак це передбачає, що система військової юстиції відповідає основним вимогам незалежності судів та справедливого судового розгляду. Однією з головних проблем військової юстиції є пошук шляхів підвищення незалежності військових судів. Під час аналізу ефективності та реформування системи військової юстиції слід враховувати міжнародні стандарти з цього питання.

Комітет ООН з прав людини зазначає, що вимога про незалежність стосується: «...Процедури та кваліфікації для призначення суддів, а також гарантій щодо забезпечення їх повноважень, умов, що регулюють розширення, передачу, призупинення та припинення їх функцій, та фактичної незалежності судової влади від політичного втручання виконавчої влади або законодавчих органів». Багато країн модифікують свої системи військової юстиції, включаючи в них цивільні елементи, з метою забезпечення вищого ступеня незалежності судової влади. Наприклад, все частіше справи військовослужбовців розглядають прокурори замість військових дізнавачів [4].

У деяких країнах Східної та Центральної Європи гарантії, що застосовуються до цивільних суддів, однаково застосовні до систем військової юстиції (наприклад, Болгарія, Румунія та Польща). Однак у деяких країнах військові суди все ще розглядають серйозні порушення прав людини, скоєні військовими або співробітниками служби безпеки.

Історичний досвід ХХ століття демонструє, що військова юрисдикція в таких випадках часто слугувала інструментом підтримання безкарності тих, хто вчинив грубі порушення прав людини. Це змусило національні та міжнародні зацікавлені сторони все частіше ставити під сумнів неупередженість військових судів при розгляді серйозних порушень прав людини. Їх критичне ставлення означає, що юрисдикція над питаннями прав людини має бути передана від військових до цивільних судів. Це не означає,

що уникнути безкарності можна лише через цивільні суди (що в деяких випадках посилює безкарність). Якщо система військової юстиції справді є незалежною і задовольняє всі вимоги неупередженості, її можна розглядати як важливий інструмент боротьби з безкарністю у військових установах. Такі системи мають підвищену довіру громадськості та сприяють посиленню боєздатності збройних сил. Оцінюючи необхідність реформ з метою посилення неупередженості, слід враховувати контекст країни, зокрема, основні особливості цивільно-військових відносин та роль армії, а також усі гарантії незалежності та неупередженості військових судів [5].

Деякі країни Східної та Центральної Європи, а також Україна скасували спеціалізовані системи військової юстиції та інтегрували їх у систему судів загальної юрисдикції. У цьому процесі положення про права людини також зіграли свою роль.

Подальші дослідження слід спрямувати на процес подальшої реформування військових судів в Україні, що може призвести до серйозних структурних змін або в деяких випадках до низки змін у предметній юрисдикції військових судів, обмежуючи їхню сферу юрисдикції.

Персональна юрисдикція, гарантії незалежності суддів, а також застосовність гарантій справедливого судового розгляду та територіальна організація системи військової юстиції, як правило, також підлягають аналізу ефективності.

Оптимізація системи військової юстиції в Україні може бути частиною більш широкого пакету судових реформ, а також може бути пов'язане з фундаментальною зміною цивільно-військових відносин у державі. Це особливо актуально у перехідних суспільствах, де потрібні переосмислення представництв Збройних Сил України та ефективне впровадження принципу цивільного контролю над Збройними Силами України. Отже, важливо враховувати історичну та правову спадщину нашої

держави, характер її цивільно-військових відносин та завдань Збройних сил України. Крім того, слід розглянути основні завдання військових.

Обсяг реформ може різнитися залежно від конкретного випадку та значною мірою від конкретного контексту країни, про яку йдеться.

Необхідність реформ може бути викликана такою подією, як зовнішня агресія або внутрішній збройний конфлікт, що згодом може призвести до серйозних змін у функціонуванні систем військової юстиції. Залучення збройних сил до забезпечення внутрішньої безпеки може також вплинути на обсяг юрисдикції військових судів. Конфліктні та постконфліктні ситуації, де існує підвищена потреба у відповідальності та примиренні, можуть вимагати прийняття спеціальних або тимчасових положень про військові суди. Однак у цьому процесі не мають підриватися основні гарантії справедливого судового розгляду. Завжди слід брати до уваги міжнародні зобов'язання з прав людини та відповідність системи військової юстиції цим зобов'язанням. Це стосується усіх можливих контекстів реформ.

Висновки. Отже підсумовуючи вищесказане можна стверджувати, що існування у переважній більшості сучасних держав такої специфічної сфери державного управління, якою є військове управління, об'єктивно виникає необхідність у відповідному правовому забезпеченні даної сфери суспільних відносин. Цим пояснюється загальноприйнятий факт існування окремої військової юрисдикції, навіть у багатьох держав світу військових судів, військових прокуратур і слідчих, відповідного спеціального законодавства, якими регулюється здійснення військової юрисдикції.

Слід визначити, що у побудовах систем судоустрою різних країн значний вплив мають національні особливості, культурні та правові традиції, економічні, соціальні і політичні умови, консерватизм судової системи, запозичення іноземного досвіду та багатьох інших факторів. Тому

суттєве значення для усвідомлення судоустрою певної країни має конкретний аналіз та врахування конкретно-історичних умов створення та функціонування судової системи цієї країни.

Слід ретельно дослідити, який досвід інших країн (стосовно процесів реформ та отриманих висновків) може принести найбільше користі реформаторам України.

Література

1. Міндія В. Особливості військової юстиції: практичне керівництво. Женева, 2018. DCAF. С. 2-10. URL: https://dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf. (дата звернення: 03.11.2022).
2. Закон про службу оборони: Міністерство юстиції від 13.06.2013 р. RT I, 10.07.2012,1. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/102072013007?leiaKehtiv>. (дата звернення: 03.11.2022).
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. (дата звернення: 03.11.2022).
4. Висновок 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів незмінюваність суддів. Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи; Висновок, Міжнародний документ від 01.01.2001 № 1(2001). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a52#Text. (дата звернення: 03.11.2022).
5. Гарецький О. Міжнародні стандарти військових судів. Юридична газета. Всеукраїнське професійне юридичне видання. Київ, 2022.

Стаття. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/sferi-praktiki/viyskove-pravo/mizhnarodni-standarti-viyskovih-sudiv-dosvid-evropi.html>. (дата звернення: 03.11.2022).